

- 8-7. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка: В 3-х т. – М., 1958.
- 9-8. Словник української мови: В 11-ти т. - К., 1970 – 1980.
- 10-9. Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.: В 2-х т. – К., 1977 – 1978.
- 11-10. Тимченко С.. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV-XVIII століть: Книга 1, 2. – Київ, Нью-Йорк, 2002.
- 12-11. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. – М., 1964 – 1973.
- 13-12. Яворницький Д.І. Словник української мови. Т.1. – Катеринослав, 1920.

ПРОЦЕСИ НОРМАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА БІЛОРУСЬКІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ В 20 – 30-Х РР. ХХ СТ.: ПУРИСТИЧНИЙ ДОСВІД

© Олександр Скопненко, 2007

к. філол. н., Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні
НАН України (Київ)
УДК 81'354+81'26+811.161.3

У статті розглянуто деякі підходи українських і білоруських пуристів до вироблення літературної мови у 20 – 30-х рр. ХХ ст. На прикладі лексикографічного матеріалу простежено долю здобутків двох пуристичних шкіл у літературних мовах після реформ 1933 р.

Українська й білоруська літературні мови у 20 – на початку 30-х рр. ХХ ст. у складних соціально-політичних умовах пройшли пуристичний період розвитку. Природа й характер цього мовно-культурного та світоглядно-методологічного явища викликають щораз більше зацікавлення як у білоруських, так і в українських мовознавців, оскільки стало очевидним, що спадщина лінгвістів-пуристів, відкинута в 30-х рр., здатна помітно впливати на нормалізаційні процеси в сучасних літературних мовах. Антипуристичні мовні реформи 1933 р. не змогли повністю затерти сліди українського й білоруського пуризму¹, хоч він і не приніс таких вагомих результатів, як, скажімо, у чеській або литовській мовах. Попри незначні на перший погляд здобутки „білоруський пуризм загалом треба вважати успішним. По-перше, він досить ефективно діяв у вирішальний період формування білоруської літературної мови, який, властиво, і створив „образ” білоруської мови, – у 1920-і роки. По-друге, пуристична традиція загалом досить міцно вкоренилася у свідомості білоруських лінгвістів” [5: 247]. Ю. Шевельов у межах українського пуризму виокремлював дві школи: крайню пуристичну (етнографічну, або київську) та помірковану пуристичну (синтетичну, або харківську). Речниками етнографічної школи були А. Кримський, Є. Тимченко, О. Курило у своїх ранніх працях, М. Гладкий, С. Смеречинський, В. Сімович та І. Огієнко. Помірковані пуристичні погляди поділяли

¹ Мотивація, засадничі принципи обох шкіл, боротьба між прихильниками та опонентами – теми подальших розвідок.

О. Синявський, М. Сулима, М. Наконечний, О. Курило в пізніших творах та ін. [9: 110 – 111].

”Для білоруської мови панівний вплив на різних етапах її розвитку належав „російському”, „польському”, „українському”, „німецькому” чинникам, – констатує Г. Цихун [8: 132]. Проте роль українського досвіду доби 20 – 30-х рр. в історії білоруської кодифікації мало вивчена. Доводиться навіть натрапляти на таке твердження: „Пуристичні тенденції в українській мові були не досить відомі білоруським кодифікаторам, і що ще важливіше, українська мова в ролі молоді літературної, що ненабагато випередила за розвитком білоруську, <...> не була досить авторитетним джерелом для наслідування серед білоруських кодифікаторів” [5: 251]. Чому ж низка лексем, що були введені до літературної мови внаслідок однакових принципів кодифікації, практикованих у ту добу, до початку 80-х рр. XX ст. збереглася в українській мові й зникла в білоруській?

Кожна з цих мов по-своєму розв’язувала складні проблеми вироблення літературного стандарту, незважаючи на певну типологічну схожість їхніх кодифікаційних процесів [див.: 3; 6; 7]. Вирішальні етапи кодифікації обох мов відбувалися або під час боротьби за незалежність, або в умовах бездержавності українського та білоруського народів, коли ідеологічні настанови в мовному плануванні унеможлилювали вільну конкуренцію наукових поглядів і культурних підходів.

У Білорусі головним осередком нормалізації став Інститут білоруської культури (Інбілкульт), що був створений 1922 р. на базі Науково-термінологічної комісії. Першим головою цієї установи призначено мовознавця С. Некрашевича. 1928 р. Інститут білоруської культури реорганізовано в Білоруську академію наук. На базі мовознавчих кафедр і комісій, які існували в Інституті, 1929 р. створено Інститут мовознавства. Спочатку провідними працівниками установи були відомі мовознавці П. Бузук, І. Белькевич, І. Вовк-Леванович, Я. Льосик, С. Некрашевич та ін. Помітно впливали на роботу комісії академіки Д. Жилунович (Цішка Гартни), І. Луцевич (Янка Купала), К. Міцкевич (Якуб Колас). На білоруських етнічних землях, розділених державним кордоном відповідно до Ризького мирного договору, не було передумов для вироблення варіантів білоруської літературної мови чи різних термінологічних шкіл. Так, «навчальна література в першій половині 1920-х рр. виходила спершу у Вільні й тільки пізніше в Мінську, [це. – С.О.] зумовлювало певний вплив створених у Вільні термінів на термінологію радянської Білорусі. Крім того, <...> через брак підготовлених у Мінську підручників у БРСР спочатку були вживані посібники, надруковані у Вільні; це, безперечно, так само сприяло засвоєнню в радянській Білорусі термінології, створеної в Західній Білорусі» [4: 161].

В Україні головними мовознавчими установами тоді були Інститут української наукової мови, заснований 1921 р., Комісія для складання історичного словника української мови, Комісія для складання словника української живої мови, Комісія нормативної граматики української мови ВУАН. У 20-х – на початку 30-х рр. українські та білоруські мовознавці розгорнули інтенсивну лексикографічну працю. Відомо, що на ту пору видано понад 30 білорусько-російських, російсько-білоруських і термінологічних

словників [2: 5]. Скажімо, тільки впродовж 1921 – 1922 рр. вийшло 8 випусків Білоруської науково-термінологічної комісії, від 1922 р. до 1929 р. побачили світ 24 різні термінологічні й перекладні словники Інституту білоруської культури [1: 35 – 39]. У цей самий час в Україні вийшло друком 49 термінологічних словників, тільки Інститут української наукової мови випустив у світ близько 30 словників (здебільшого термінологічних і російсько-українських чи українсько-російських) [подано за: 9: 105].

Певна річ, що не всі з лексикографічних видань цих установ справили однаковий вплив на нормалізацію літературних мов. З початком 30-х рр. значну частину наукової продукції провідних мовознавчих центрів України й Білорусі кваліфіковано як „шкідницьку” та вилучено з наукового обігу. Майже для всіх тодішніх праць була властива лексична дублетність у галузі термінології. Після реформ 1933 р., що відбулися майже одночасно в обох мовах [див.: 3; 6; 7], доля багатьох схожих термінів у білоруській та українській мовах склалася парадоксальним чином неоднаково. У найповніших лексикографічних кодексах української [СУМ] та білоруської літературних мов [ТСБМ], що були укладені в 70-х – на початку 80-х рр. XX ст., схожа однотипна лексика, без обмеження вживана у 20-х рр., подана з різною повнотою. Навіть простим оком помітно, що білоруське лексикографічне джерело містить у кілька разів менше лексичних дублетів, коли порівняти з українським словником.

Для наочної ілюстрації більших вилучень дублетних форм у білоруській літературній мові пореформеного часу подаємо матеріал у зведеній таблиці. Знаком * позначаємо лексеми, уживання яких стилістично обмежене (застарілі слова, історизми та ін.). У колонці, що містить приклади з лексикографічних джерел 20-х – 30-х рр.¹, наприкінці ряду подано матеріал зі словників, які вийшли вже після мовних реформ 1933 р. [РУСМ; РБСА]. Це дає змогу простежити, наскільки вони вплинули на лексикографічну практику 70-х – початку 80-х рр. XX ст.

Українська мова		Білоруська мова	
Лексикографічні джерела 20-х – 30-х рр.	СУМ	Лексикографічні джерела 20-х – 30-х рр.	ТСБМ
<i>родовід/генеалогія</i> [РУСК1]; <i>генеалогія/родовід</i> [ПРУС]; <i>тенеальогія/родовід</i> [РУСІ]; <i>генеалогія/родовід</i> [РУСМ]	<i>генеалогія/родовід</i>	<i>радаввод/родапіс</i> [ПРКБС]; <i>генэалёгія/радаввод/радавводзтва</i> [РБСН]; <i>генеалогія</i> [РБСА]	<i>генеалогія/радаслоўе/радаслоўная</i>
<i>процент/відсоток</i> [ПРУС]; <i>відсоток/процент</i> [ПРУСС]; <i>відсоток/процент</i> [РУСІ]; <i>процент/відсоток</i>	<i>відсоток/процент</i>	<i>прыспор</i> [ПРКБС]; <i>процант/адсоток</i> [РБСН]; <i>процант</i> [РБСА]	<i>працэнт</i>

¹ Питання правомірності, походження, узуальних параметрів аналізованої лексики, впливовості кодифікаторів та ін. оминаємо через брак місця.

[РУССЗ ²]; процент/відсоток [РУСМ]			
травень/май [ПРУСС]; травень [РУСІ]; травень/май [РУСС2 ²]; травень [РУСМ]	травень/ май* розм., рідко	травень/май [ПРКБС]; май/травень [РБСН]; май [РБСА]	май/ травень* заст.
бронза, брондза [РУСК1]; брондза [ПРУС]; рос. латунь – укр. мосяж, жовта мідь [ПРУС]; бронза [РУСМ]	бронза; мосяж* рідко – 'латунь'; жовта мідь'	бронза/масендз/тамбак [РБСН]; бронза [РБСА]	бронза; мосендж* заст. 'латунь'
результат/наслідок/ вислід [ПРУС]; наслідок/здобуток/ результат [ПРУСС]; результат/наслідок [РУСІ]; результат/наслідок [РУСМ]	результат/ скуток* заст.	канечны вывад/ разв'язка/вынік [ПРКБС]; вынік/результат/ скутак [РБСН]; вынік [РБСА]	вынік/ результат
напій/пиття/трунок [ПРУС]; напій/питво/пиття/ трунок [ПРУСС]; напій/ питво/пиття/(етногр.) данья [РУСІ]; напій/напиток; пиття/питво, (хмільний – це) трунок [РУСС2 ²]; напій [РУСМ]	напій/ напиток розм./ трунок (напій, перев. алкогольний)	усё, што служыць для піцьця; піта/піцьво/ напітак [ПРКБС]; напой/трунак; (міцні напой) моцныя напоі [РБСН]; напітак [РБСА]	напітак/ трунак* обл. 'алкогольний напій'
атрамент/чорнило [ПРУС]; атрамент/чорнило [ПРУСС]; атрамент/чорнило [РУСІ]; чорнило [РУСМ]	чорнило/ атрамент* заст.	атрамант/ чарніла [РБСН]; чарніла [РБСА]	чарніла/ атрамант* заст.
годинник/дзигар [ПРУС]; годинник/дзигар [ПРУСС]; годинник/дзигар [РУСІ]; годинник [РУСМ]	годинник/ дзигарі*	гадзіннік/загарак/ часы [РБСН]; гадзіннік [РБСА]	гадзіннік
конус/стіжок; але конус зрізаний [ПРУС]; конус/стіжок; (у механізмі) кружіль; але прямий, зрізаний (стятый) конус [РУСК2 ¹]; конус, але конусовидний, (нар.) стіжкуватий [ПРУСС]; конус [РУСІ]; конус [РУСМ]	конус	кучмак/кучмень [ПРКБС]; конус/ стажок [РБСН]; конус [РБСА]	конус

елемент/первісток [ПРУС]; елемент/первень (хім.) [ПРУСС]; елемент/частка [РУСІ]; елемент [РУСМ]	елемент	жывень/жывел [ПРКБС]; элемент/ пярвостак (літэратурозн. термін)/складнік (матем. термін); элемент [РБСА]	элемент
каламар [ПРУС]; чорнильниця/каламар [ПРУСС]; каламар [РУСІ]; чорнильниця/каламар*заст. [РУСМ]	чорнильниця/ каламар* заст.	чарніліца/каламар/ каламарніца	чарніліца
фокус [ПРУС]; фокус/збіросвіт [ПРУСС]; фокус [РУСІ]; фокус [РУСМ]	фокус	яскір [ПРКБС]; фокус/вознішча [ПРБС]; фокус [РБСН]; фокус [РБСА]	фокус
хорда [РУСМ]	хорда	цяціва [ПРКБС]; струна/хорда [ПРБС]; хорда (матем. термін)/струна [РБСН]; хорда [РБСА]	хорда
визиск/експлоатація [ПРУС]; визиск/визискування/ експлоатація [ПРУСС]; експлоатація/визискування [РУСІ]; експлоатація, (зніт –це) визиск/визискування	визиск/ експлоатація	вызыск [ПРБС]; эксплоатацыя/вызыск [РБСН]; експлоатацыя [РБСА]	эксплоатацыя
порцеляна [ПРУСС]; порцеляна [РУСІ]; фарфор/порцеляна [РУСМ]	порцеляна/ фарфор	парцэляна [ПРКБС]; парцэляна [РБСН]; фарфор/парцэляна [РБСА]	фарфор
рада [ПРУС]; рада [ПРУСС]; рада [РУСІ]; рада [РУСМ]	рада	рада [ПРКБС]; рада (вайсковая, школьная)/савет (народных камісараў) [ПРБС]; рада (школьная, навуковая)/савет (народных камісараў) [РБСН]; совет [РБСА]	савет; рада* історизм
мито [ПРУС]; мито [ПРУСС]; мито [РУСІ]; мито [РУСЄЗ ²]; мито [РУСМ]	мито	мыта [ПРКБС]; мыта [ПРБС]; мыта [РБСН]; пошліна [РБСА]	пошліна; мыт*/ мыта* історизм
рисуння/креслення	креслення	крэсьленне [ПРКБС];	чарчэнне

[ПРУСС]; рисування/креслення [РУСМ]		рысаваньне [ПРБС]; красьленне (матем. термін)/чырчэньне [РБСН]; чарчэньне [РБСА]	
простокутник [ПРУС]; простокутник [РУСІ]; прямокутник/ простокутник [РУСЄЗ ²]; прямокутник [РУСМ]	прямокутник	простакутнік [ПРБС]; простакутнік [РБСН]; прамавугольнік [РБСА]	прастакутнік/ прама- вугольнік

Наведені приклади свідчать, що пуристичні тенденції реалізувалися в українській та білоруській літературних мовах ХХ ст. нерівномірно. Ступінь успішності українського й білоруського пуризму в порівняльному плані можна визначити шляхом детального аналізу лексикографічної практики всього ХХ ст.

Література

1. Беларускія слоўнікі й энцыклапедыі: Бібліяграфія / Склад.: В. Кіпель, З. Саўка. – Нью Ёрк – Менск: Бел. інстытут навукі й мастацтва. – Б. р. – 568 с.
2. Германович И.К. Нормализация лексики белорусского литературного языка в 20 – 30-х годах XX в. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Мн., 1963. – 17 с.
3. Запрудскі С. Правапісныя рэформы ў славянскіх літаратурных мовах у ХХ стагоддзі. – Мн., 1998.
4. Запрудскі С. Да характарыстыкі пачатковага этапу выпрацоўкі беларускай навуковай тэрміналогіі ў 1920-я гады // *Studia Slavica Hung.* – Budapest. – 2005. – 50. – Р. 157 – 167.
5. Запрудскі С. Беларускі і чэшскі языковий пуризм: общее и специфическое // *Cesty k národnímu obrození: běloruský a český model / Sborník příspěvků z konference konané 4. – 6. 7. 2006 v Praze.* – Praha, 2006. – Р. 239 – 259.
6. Скапенка А. Кадыфікацыйныя тэндэнцыі ў беларускай і ўкраінскай літаратурных мовах ХХ ст.: тыпалогія і спецыфіка // *Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы: Мат. III Міжнароднага кангрэса беларусістаў “Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый”.* – Мн., 2001. – С. 123 – 131.
7. Скопенко О.І. Сучасна білоруська літаратурна мова: шляхі кодифікацыйнаго развіцця // *Вісник Запорізького національного університету: Зб. наукових статей. Філологічні науки.* – Запоріжжя: Запорізький нац. ун-т, 2006. – № 2. – С. 245 – 248.
8. Цыхун Г. Да беларуска-славянскіх дачыненняў (гістарычна-моўная праблематыка) // *Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы: Мат. III Міжнароднага кангрэса беларусістаў “Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый”.* – Мн., 2001. – С. 132 – 136.
9. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941): Стан і статус. – Чернівці: Рута, 1998. – 208 с.

Список джерел

- ПРУС** Йогансен М., Наконечний М., Німчинов К., Ткаченко Б. Практичний російсько-український словник. – Дн.: Державне видавництво України, 1926. – 238 с.
- ПРУСС** Сабалдир Г. Практичний російсько-український словник. – К.: Час, 1926. – 436 с.

- РУСІ** Ізюмов О. Російсько-український словник. – Х. – К.: Державне видавництво України, 1930. – Вид 4-е, доп. і випр. за новим правом. – 902 с.
- РУСК1** Російсько-український словник / Гол. ред. А. Кримський. – К.: Червоний шлях, 1924. – Т. I. – 290 с.
- РУСК2¹** Російсько-український словник / Гол. ред. А. Кримський. – К.: Державне видавництво України, 1929. – Т. II. – Вип. 1. – 392 с.
- РУСЄ2²** Російсько-український словник / Гол. ред. С. Єфремов. – К.: Державне видавництво України, 1927. – Т. II. – Вип. 2. – 351 с.
- РУСЄ2³** Російсько-український словник / Гол. ред. С. Єфремов. – К.: УРЕ, 1933. – Т. II. – Вип. 3. – 317 с.
- РУСЄ3¹** Російсько-український словник / Гол. ред. С. Єфремов. – К.: Державне видавництво України, 1927. – Т. III. – Вип. 1. – 336 с.
- РУСЄ3²** Російсько-український словник / Гол. ред. С. Єфремов. – К.: Державне видавництво України, 1928. – Т. III. – Вип. 2. – 290 с.
- РУСМ** Російсько-український словник / Відп. ред. П. Мустяца. – К.: Видавництво АН УРСР, 1937. – 890 с.
- СУМ** Словник української мови: В 11 тт. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980.
- ПРБС** Байкоў М., Гарэцкі М. *Білоруські словники*. Практичны расійска-беларускі слоўнік. – Мн.: Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі, 1926. – Выд. 2-ое, выпраўл. і дап. – 188 с.
- ПРКБС** Ластоўскі В. Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік. – Коўна: Друкарня А. Бака, 1924. – 832 с.
- РБСА** Руска-беларускі слоўнік / Пад рэд. А. Александровіча. – Мн.: Выдавецтва АН БССР, 1937. – 495 с.
- РБСН** Некрашэвіч С.М., Байкоў М.Я. Расійска-беларускі слоўнік. – Мн.: Беларускае дзяржаўнае выдавецтва, 1928. – 728 с.
- ТСБМ** Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 тт., 6 кн. – Мн.: Галоўная рэд. Бел. сав. энцыкл., 1977 – 1984.

ПИТАЛЬНИК ДЛЯ ДОБОРУ ЗРАЗКІВ ЖЕСТОВОЇ МОВИ ГЛУХИХ (ФРАГМЕНТ)

© Оксана Тищенко, 2007

к. філол. н., Інститут української мови НАН України (Київ)
УДК 811.161.2'374

Запропоновані питання призначені для добору таких зразків жестової мови глухих (ЖМГ), які б відбивали її лексичні, синтаксичні, ідіоматичні особливості у різних сферах людської діяльності. Дібрані матеріали становитимуть корпус ЖМГ та основу тлумачного жестівника ЖМГ.

Про актуальність, засади створення корпусу жестової мови глухих, а на його основі – нового тлумачного жестівника ми зазначали в попередніх публікаціях [6; 7; 8; 9]. Попередньо опрацьовані принципи добору жестового відеоматеріалу передбачають створення такого питальника, який би сприяв